

**BİLİM, TEKNOLOJİ, TIP, SALGIN HASTALIKLAR VE COVID-19:
TARİHSEL-FELSEFİ-SOSYOLOJİK BİR ANALİZ**

Araş. Gör. Dr. Mihriban ŐENSES¹

ÖZET

Bu metinde salgın hastalıklar ve Covid-19 tarihsel-felsefi-sosyolojik perspektiften hareketle ve bilim, teknoloji ve tıp ile ilişkisi kurularak ele alınmıştır. Çalışmada öncelikle doğa üzerinde kurulan tahakküm mercek altına alınmıştır. Daha sonrasında bilimin, teknolojinin ve tıbbın neliğine ve sınırlarına dair kısa bir tartışma yürütölmüş ve bu sınırların problemleri tarafları ortaya konulmuştur. İlerleyen bölümlerde bulaşıcı-salgın hastalıklara ve Covid-19'a yüklenen anlamlar ve hastalık sürecinde kullanılan metaforlar ele alınmış ve bunların hastayı, hastalık sürecini nasıl olumsuz şekilde etkilediği/etkileyebileceği konusu üzerinde durulmuştur. Son olarak bulaşıcı-salgın hastalıkların ve Covid-19'un görünür ve/ya muhtemel sonuçları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Buradan hareketle hastalığı sağlık sosyolojisindeki bütöncöl yaklaşımlardan hareketle ele almanın, mevcut bilim, teknoloji ve tıp anlayışlarını sorgulamanın, politik, kültürel, ekonomik sistemleri yeniden gözden geçirmenin gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca salgın hastalıkların ve Covid-19'un sosyal yapıda birtakım değişikliklere neden olduğu, ancak sosyal yapının da hastalıkları veya gidişatını belirlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilim, tıp, teknoloji, salgın hastalık/pandemi, Covid-19.

**SCIENCE, TECHNOLOGY, MEDICINE, EPIDEMICS AND COVID-19: A
HISTORICAL PHILOSOPHICAL-SOCIOLOGICAL ANALYSIS**

ABSTRACT

In this text, epidemic diseases and Covid-19 are discussed from a historical-philosophical-sociological perspective and in relation to science, technology and medicine. In the study, first of all, the domination established on nature is under the focus. Afterwards, a short discussion on the nature and limits of science, technology and medicine has been conducted and the problematic sides of these limits have been put forward. In the following chapters, the meanings attributed to infectious-epidemic diseases and Covid-19 and the metaphors used in the disease process have been discussed and the issue of how these negatively affect/can affect the patient and the disease process has been emphasized. Finally, the visible and possible consequences of infectious-epidemic diseases and Covid-19 have been tried to be revealed.

From this point of view, the necessity of taking the disease based on holistic approaches in health sociology, questioning current understanding of science, technology and medicine, and reviewing political, cultural and economic systems has been emphasized. In addition, it has been concluded that epidemic diseases and Covid-19 caused some changes in the social structure, but the social structure also determined the diseases or their course.

Keywords: Science, medicine, technology, epidemic/pandemic, Covid-19.

¹ Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakölteşi, Orcid ID: 0000-0001-8021-9835, mihri@uludag.edu.tr
Araştırma Makalesi/Research Article–Geliş Tarihi/Received:04/03/2021–Kabul Tarihi/Accepted: 23/04/2021

GİRİŞ

Elinizdeki metinde salgın hastalıklar ve Covid-19 virüsünün bilim, teknoloji ve tıp ile ilişkisi kurularak ve tarihsel-felsefi-sosyolojik perspektiften hareketle genel hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır. Hiç kuşkusuz salgın hastalıklar tarihsel süreçte insanın doğayı dönüştürmesiyle birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır. İnsan doğayı dönüştürdükçe yeni hastalıklarla tanışmış, doğayı denetim almaya çalıştıkça kendi bedeni üzerindeki denetimini yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Özellikle modern çağda Baconcu doğa, mekanik evren ve insan anlayışıyla birlikte bilim, sonrasında teknoloji ve tıp doğayı denetlemeye ve tahakküm altına almaya çalıştıkça Aydınlanma Projesi'nin öngördüğünün aksine hastalıklar veya geçmiş çağlara atfedilen yetersizlikler ortadan kalkmamış; aksine “modern” ve “postmodern” dünya yeni hastalıklarla ve yetersizliklerle yüzleşmek zorunda kalmıştır.

Elinizdeki metinde bu nedenle öncelikle doğaya egemen olma ve beden üzerindeki denetimin kaybolması konusuna odaklanılmıştır. İlk bölümde doğa üzerindeki bu denetim, doğa-bilgi-tahakküm ilişkisinin insan ve toplum açısından sonuçları, hayatın nasıl tıbbileştirildiği, sağlığın nasıl bireyselleştirildiği üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde bilimin, teknolojinin ve tıbbın neliğine, kendi içindeki sınırlarına ve diğer kurumlarla arasındaki problematik sınır çizgilerine dikkat çekilmektedir. Bilim, teknoloji ve tıp bugünün iktidar formlarıdır ve bu nedenle felsefi ve sosyolojik açıdan iktidar ilişkileri kontekstinde de ele alınmalıdır. Covid-19 pandemisinde bilim, teknoloji ve tıp sürekli gündemde olmuştur ve olmaya devam edecektir.

Bu nedenle elinizdeki metinde bu kurumların veya alanların Covid-19 ile ilişkisi ele alınmış ve bunların insan ve toplum hayatı açısından olumsuz tarafları eleştiriye tabi tutulmuştur. Üçüncü bölümde genel olarak hastalıklara veya bulaşıcı hastalıklara ve Covid-19'a yüklenen anlamlara odaklanılmış ve pandemi boyunca kullanılan metaforların, damgalamanın/etiketlemenin hastalığı, hastaları veya hastalık sürecini nasıl olumsuz şekilde etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Dördüncü bölümde ise bulaşıcı-salgın hastalıkların sonuçları ve Covid-19'un tanıklık ettiğimiz veya muhtemel sonuçları tartışılmıştır.

Bütün bunlardan hareketle özelde Covid-19 pandemisine, genelde salgın hastalıklara daha bütüncül bir perspektiften hareketle yaklaşılması gerektiği, dünya genelinde siyaset, kültür, ekonomi, bilim, teknoloji ve tıp alanında daha farklı bakış açılarına ihtiyaç duyduğumuz, Covid-19'un dönüştürücü bir gücü olduğu ancak tek başına sosyal yapıda büyük bir dönüşüme neden olmadığı, pandemi sonrasında da politik, ekonomik, kültürel, bilimsel, teknolojik, tıbbi ve çevresel boyutlarda önceki hatalara düşme riskinin/ihtimalinin ortadan kalkmadığı yönünde argümanlar ileri sürülmüştür.

1. TARİHSEL BİR SERÜVEN: DOĞAYA EGEMEN OLMA VE BEDEN ÜZERİNDEKİ DENETİM

“Salgın sadece bir semptomdur. Asıl enfeksiyon ekosistemimizdedir.”

(Giordano,2020:48)

On bin yıl öncesine kadar üst-organizmanın insanla görece barış içinde yaşadığı varsayılır. Tarım devrimi, hayvanların evcilleştirilmesi, yerleşik hayata geçişle birlikte insan ile üstorganizma arasındaki barış veya uzlaşma ortamı giderek bozulmaya başlamıştır. İnsanlar sığır, koyun, eşek, keçi beslemeye ve toprağı sürmeye başladığı andan itibaren yeni mikroplarla karşılaşmışlardır. Tarım faaliyetiyle birlikte her tür virüs, mantar, bakteri ortaya çıkmış ve bunlar birçok farklı hastalığa zemin hazırlamıştır. İnsan köpeği evcilleştirerek kızamığa, inek ile tüberküloza, at ile muhtemelen Rhino-virüslere, toprak ile şarbona merhaba demek zorunda kalmıştı (Nikiforuk, 2010:26-27). Yani insan doğayı dönüştürdükçe sağlığı ve hastalığı da dönüştürmeye başlamıştır. Aslında genellikle insanın doğaya egemen oldukça kendisi ve başkaları üzerindeki denetiminin, kontrolünün arttığı düşünülür. Ancak insan doğayı işlemeye, dönüştürmeye çalıştıkça aynı zamanda kendi bedeni üzerindeki denetimini de yitirmeye başlamıştır.

Şüphesiz insanın bu tarihsel serüveni “kaçınılmaz” veya “muhtemel” bir süreç olarak değerlendirilebilir. Ancak bu durumda doğayı dönüştürmek ne kadar kaçınılmaz veya muhtemel ise hastalıkların ortaya çıkışı da o kadar kaçınılmaz veya muhtemeldir. Doğayı dönüştürmek uygarlığın ortaya çıkışını mümkün kılmıştır; uygarlık da insanın başına bela olan hastalıkları. “İnsanlar dünyayı sömürgeleştirirken kendileri de patojenlerin sömürgeleri haline gel[miştir].”(Porter, 2016:19)i

Bilindiği üzere insanlık tarihinde tarım ve hayvancılık, yerleşik hayata geçiş nüfusun artmasına neden olmuştur. Böylece insan daha fazla ağaç kesmek, daha fazla mahsul toplamak ve yemek yapmak zorunda kalmıştır. Bunu yaptıkça aynı zamanda çöp ve pislik üretmiş ve hastalıklarla “mücadele” etmek zorunda kalmıştır. Yine de çöp ve pisliğin olduğu yerleşim alanlarında ortaya çıkan enfeksiyonlar insan nüfusunu yok edememiştir. Dünya nüfusu tarımın keşfinden önce yaklaşık beş milyon iken, MÖ 500’de “Altın çağ” Atina’sında yaklaşık 100 milyona ulaşmıştır. Bu sayı MS 2. yy’da iki katına çıkmış, 2000 yılında ise 6 milyarı bulmuştur. Tarihteki nüfus artışı aynı zamanda kıtlık ve yetersiz beslenmeye de neden olmuştur. Yine de insanın ve üstorganizmaların doğaya ve birbirine adaptasyonu hastalık felaketlerinin hızını zaman zaman yavaşlatmıştır. Ancak hastalıklar hiçbir zaman insan için bir tehdit olmaktan çıkmamıştır. Mübadelenin, ticaretin, denizciliğin gelişimi, seyahat ve savaşla birlikte salgın hastalıklar giderek yayılmış ve bir bölgede etkisini yitirmeye başladığı halde bir başka bölgede ölümcül bir salgına dönüşmüştür. Bu süreçte kentler de hastalığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Pislikle ve haşereyle dolu olan kentler kendilerini yenileyememiştir. Kırsal kesimlerden gelen insanlar ve hastalıkları taşıyan göçmenlerle buralardaki nüfus da artmaya başlamıştır. Bu yerleşim alanlarından biri Mısır’dır. Yolculuklara bağlı olarak Afrika’da başlayan bir hastalık Yunanistan’ı da kırıp geçirebilmektedir. Atina sonrası dönemde, Roma’da ise salgın hastalıklar çok daha fazla ve görünür hale gelmiştir.

Roma lejyonları dünyayı, ölümcül patojenler ise Roma'yı ve başka yerleri "fethetmiş"tir. Yani ticaret, fetihler ve savaşlar hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuştur (2016: 20-26).

İnsan bütün bunlarla habitatı, dengeyi veya düzeni değiştirmiştir. Ancak modern çağa gelene kadar doğaya egemen olma, onu tahakküm altına alma düşüncesi hakim olmamıştır. Doğanın zapturapt altına alınması gerektiğine yönelik inanç özellikle modern felsefenin, epistemolojinin, modern bilimlerin ve bilimsel yöntem fikrinin kurucularından biri olan Francis Bacon ile ortaya çıkmıştır.

[Baconcu düşünme tarzının da etkisiyle artık m]odern çağda, doğa filozofunun amacı maddi doğanın bilgisine ulaşmaktır. Bu amaç [örneğin] Platoncu düşüncenin idea-merkezci vurgusuna ters düşer. Fakat Platon'un düşünsel ve duygusal alanlar konusunda yaptığı ayırım, büyük oranda modern anlayışta da varlığını sürdürmektedir...[Fakat]...dikkatini başlı başına fiziksel dünyaya çeviren modern bilimci, Platon'un fiziksel olanın hesaba katılmasına getirdiği sınırlamayı çiğnemek zorundadır, bunu yaparak Platon'un sakınmaya çalıştığı saldırganlıkta bir taraf olmuş olur. Araştırmanın nesnesi artık erkek cinselliğinin seyreltilmiş bir özü olan Platoncu formlar değil, kadın cinselliğinin cismani çerçevesi olan maddi doğadır. Dolayısıyla bilimin hedefleri ve hatta yöntemleri bile değişmektedir. Her şeyden öte, anlayışın anlamı değişmektedir. Erkek nesneden kadın nesneye geçişle tutarlı olarak, anlayışın hedefi artık esas itibarıyla iş birliği değil, erktir: Amacı doğanın tahakküm altına alınmasıdır.(Keller, 2016: 54-55)ii

Evelyn Fox Keller'ın da ayrıntılı şekilde ele aldığı üzere bilgide ve bilimde kadın-erkek eşitsizliğini de daha görünür ve problematik hale getiren bu anlayış doğa ile kıyasıya "savaş"ı modern çağda bir başka düzleme taşımış ve bugün geldiğimiz aşamada bilimin, bilim insanının, teknolojinin ve tıbbın doğa ile ilişkisini sorgulamayı da zorunlu hale getirmiştir.

Aslında, şayet insanın doğa ile mücadele veyahut daha radikal formunda savaş halinde olduğu savunulursa, bu savaşın 13-14. yy'dan itibaren veba ile başladığını ileri sürmek de mümkündür. Avrupa nüfusunun üçte birini yok eden veba, doğa ile savaşı başlatan hastalıklardan biridir.(Nikiforuk, 2010:68,91) Bu hastalık öylesine korkunç ve ürkütücü boyutlara ulaşmıştır ki, doğanın denetiminin veya tahakküm altına alınmasının bu tür hastalıkların yok edilebilmesi için zorunlu olduğu düşünülmüştür. Halbuki tam da doğa ile mücadelenin veya doğayı tahakküm altına alma çabasının yeni birçok hastalığın ortaya çıkmasına neden olduğu ileri sürülebilir. İnsan aslında doğaya egemen olmaya çalıştıkça kendine zarar vermiş, çevresel koşulları dönüştürdükçe yeni hastalıklarla tanışmış ve bu hastalıkları yok etmek için ürettiği ilaçlar, antibiyotikler(iii) ya da farklı çözümler bambaşka hastalıkların türemesine neden olmuştur. Dolayısıyla insan bu süreçte kendi bedeni üzerindeki denetimi de giderek kaybetmeye başlamıştır. Bilim, teknoloji ve tıp insan bedenini denetlemeyi ya da kontrol altına almayı ve böylelikle hastalıklara son vermeyi hedeflemiş olsa da, bu alanların gelişimi veya aşırı uzmanlaşma ile birlikte insanlar aynı zamanda kendi bedenlerini tanıyamaz, kontrol edemez hale gelmiş ve bedenlerini hastalıklar karşısında yalnızca "uzman"lara teslim etmek zorunda kalmışlardır. (Illich, 2017)iv

Günümüzde geldiğimiz aşamada yaşamın kendisi tıbbileştirilmiş, sağlık da bireyselleştirilmiştir. Yaşamın her alanına ilişkin tıbbi söylemler geliştirilmiş, yeni hastalıklar “keşfedilmiş” veya “üretmiş” (2017:67), birey yakalandığı her hastalıktan kendisi sorumlu tutulmaya başlanmıştır (Sezgin, 2011). Fakat tıp sosyolojisi, sağlık sosyolojisi gibi alanların da açıkça gösterdiği üzere sağlık ve hastalık basitçe bireysel, fiziksel, biyolojik fenomenler değil, ekonomik, kültürel, siyasi, dini bütün boyutlarıyla sosyolojik fenomenlerdir. Dolayısıyla hastalık yalnızca bireye, bireyin yaşam tarzına, yeme-içme alışkanlıklarına vb.ne indirgenemez veya bunlarla ilişkilendirilemez.

Sosyolojik bir fenomen olarak Covid-19’la yüzleştiğimiz bu belirsiz ve korkutucu günlerde de hayvanlarla, doğayla, bilim, teknoloji ve tıp ile kurduğumuz ilişkinin veya onlara ilişkin bakış açımızın, yaşamın tıbbileştirilmesinin, sağlık ve hastalığın bireyselleştirilmesinin problemlerini tartışmak zorundayız. Mesela Covid-19’u doğayı tahakküm altına alma fikriyle ilişkilendirebilir miyiz? Şüphesiz ilişkilendirebiliriz. Covid-19 tam da aslında doğayı büyük ölçüde denetlediğimiz veya denetleyebileceğimizi düşündüğümüz bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bu hastalığın kaynağı her ne olursa olsun Covid-19, insanı ekolojik bütünlüğünden koparmanın, ekolojik dengeyi bozmanın, doğayı tahakküm altına alma çabasının bir sonucu olarak görülebilir.

Ayrıca yukarıda da değindiğimiz üzere Covid-19 süreci bize aşırı uzmanlaşmayla ilgili tartışmaları yeniden hatırlatmıştır. Hastalık sürecinde uzmanların rolü, uzman otoritesi ve aşırı uzmanlaşma ile birlikte insanın kendi bedenine ait denetiminin ortadan kalkması tartışılması gereken meseleler olarak yeniden dikkat çekmeye başlamıştır. Ayrıca Covid-19 ile birlikte yaşamın tekrar tekrar nasıl tıbbileştirildiğine ve sağlığın bireyselleştirildiğine tanıklık ediyoruz. Yaşamın tıbbileştirilmesi demek hayatın her alanına ilişkin tıbbi söylemlerin geliştirilmesi demektir. Covid-19 ile birlikte sadece hastalıkla ilgili konu veya alanlar değil, insanların bütün hayatı tıbbi söylemlere yeniden teslim olmuştur. Aynı şekilde sağlık ve hastalık da burada bireyin sorumluluğuna bırakılmıştır. Örneğin Türkiye’de çalışmak zorunda olan, sokağa çıkan veya markete gitmek zorunda olan kesimler bilinçsizlikle, dikkatsizlikle ve hastalığı yaymakla suçlanmış ve birey sanki bu hastalıktan tek başına sorumluymuş gibi etiketlenmiştir.

2. BİLİMİN, TEKNOLOJİNİN, TIBBIN SINIRLARI VE COVID-19

Fakat, sıra yazıya gelince Theuth: ‘Sayın Kralım, bu Mısırlıların bilgeliğini ve hafızalarını geliştirecek bir başarıdır. Bilgeliğin ve hafızanın reçetesini buldum.’ dedi. Thamus ise: ‘Ey mucitlerin piri, buluş yapmak ayrı şey, buluşunun onu kullananlara fayda mı yoksa zarar mı getireceğini kestirmek ayrı şey. Harflerin babası olan sen, kendilerine duyduğun sevgi dolayısıyla, verecekleri neticenin tam aksi bir neticeyi onlardan bekliyorsun. Yazıyı kullanmaya başlayanlar hafızalarını kullanmaktan vazgeçecekler ve unutkanlaşacaklar. Bir şeyleri hatırlamak için iç kaynaklarını kullanmak yerine harici birtakım işaretlere bel bağlayacaklar. Sen hafıza için değil, anımsama... için bir reçete keşfettin. Bilgeliğe gelince, öğrencilerin, hakikati olmayan bilgilerleri sayesinde şöhrete ulaşacaklar fakat aslında bir yol göstericiden yoksun olan öğrencilerin sadece malumat sahibi olacaklar. Sonuçta belki bilgili sayılacaklar ama birçok şeyin cahili olacaklar. (Postman, 2006:13-14)

Bilim nedir? Bilim klasik tanıma göre yöntem kurallarıyla işleyen, deneye, gözleme ve rasyonel kurallara dayalı, sistematik, kümülatif bir faaliyet alanıdır. Bir başka tanıma göre bilim “bir uzay alanı dışında hiçbir şey; otoritesini tam da, kendi esnek ve kontekstüel bakımdan muhtemel sınırlarının ve alanlarının episodik müzakereleri yoluyla elde eden bir uzay alanı dışında hiçbir şey[dir].” (Gieryn, 1995:405)

Buradan da çıkarılabileceğimiz üzere bilimsel faaliyet aslında bir sınır belirleme faaliyetidir ve bilimin otoritesi sınırlarının belirlenmesine bağlıdır. Bilim insanları da bilimsel olan ile bilimsel olmayanı (irrasyonel, metafizik, ideolojik, dini, kültürel olan şeyler) birbirinden ayıran sınır belirleyicilerdir. “Sınır belirleme problemi”ni ilk olarak tanımlayan kişi Karl R. Popper’dir. Popper’e göre yanlışlamacılık/yanlışlanabilirlik bir sınır belirleme kriteridir; yani bilimi bilim dışından ayırma kriteri. Bilim sosyolojisinin kurucu babası Robert K. Merton’ın düşüncesinde bilimi bilim dışından ayıran kriter ise “bilimin normları”dır. Bunlar “tarafsızlık”, “üniversalizm”, “organize kuşkuculuk” ve “komünalizm” gibi normlardır. Genelde bilimde, özelde bilim tarihinde, bilim felsefesinde ve bilim sosyolojisinde çığır açan metnin (*Bilimsel Devrimlerin Yapısı*) yazarı Amerikalı fizikçi, bilim tarihçisi ve felsefecisi Thomas Samuel Kuhn için ise söz konusu sınır belirleme kriteri “paradigmatik konsensüs”tür. Kuhn’a göre bilim aynı zamanda bir “bulmaca çözme faaliyeti”dir (Gieryn, 2012:7-24).

Bilimi bilim dışından ayırma faaliyeti olarak sınır belirlemeyi topografya modeli üzerinden tartışmak da mümkündür. Bu modele göre topografik haritalar ile bilimin haritaları arasında benzerlikler vardır (Şenses,2010:86). Topografik haritaların sınırlarını iktidar/gücü elinde bulunduranlar belirler. v Peki, bilimin sınırlarını kim belirler? Kuşkusuz bilimin sınırlarını da iktidar belirler:

Bilimin sınırları için mücadele edenler genellikle, kendi güvenilirliklerini meşrulaştırmak için eski haritaları kullanmak suretiyle sınır belirleme faaliyetinin geçmiş episodları arasından tercihler yaparak bu episodları yaratıcı bir şekilde yeniden inşa ederler. Daha da önemlisi ne laboratuvardaki ne de dergilerdeki aktüel bilimsel pratik ve söylem, ne de kültür manzarasında bilimin yerini gösteren ilk haritalar bilimin sınırlarının daha sonra nasıl çizileceğini belirler; bu açık tartışmalara konu olacak bir sorundur. Aksine birbirleriyle çelişen haritalar, kartograflarının o sıradaki (dinamik) çıkarlarına/ilgilerine ve amaçlarına ve bu haritaların kullanılma amaçlarına (yani, insanlara birinin kognitif otoritesini kabul ettirmek ya da onu başka bir otoriteye göre reddetmek) göre daha iyi anlaşılır. Demek oluyor ki, bu anlamda bilim uzayı boştur, çünkü sınır belirleme faaliyetinin başlangıcında, bilimin sınırları ve alanları ile ilgili hiçbir şey geçmişin pratiklerince ve yapılarınca deterministik bir tarzda verilmiş ve sabitleştirilmiş değildir (2012:22-23).

Aslında yukarıdan da anlaşılabilceği üzere bu sınır belirleme faaliyetinin kendisi problemlidir. Çünkü sınır belirlemenin kendisi her zaman yönetime dayalı değildir (konsensusa ya da konvansiyonlara dayalıdır) ve tartışmaya açıktır. Bilimin sınırları her zaman yönetime dayalı olarak belirlenmiyorsa, bu sınırlar eleştirilebilirdir.vi

Buradan hareketle geçmişteki bulaşıcı/salgın hastalıklarda ve günümüzde Covid-19 sürecinde de bilimin sınırları tartışmasının gündeme getirilmesi gerektiğini ileri sürebiliriz. Çünkü sözü edilen bu sınırlara göre Covid-19 ile ilgili konuşması, yorum yapması, uygulanacak tedbirleri, tedavileri kararlaştırması gerekenler yalnızca “uzman”lar veya uzman “otorite”lerdir. Bilimin sınırları dışında kalan bütün söylemler, tedbirler, tedaviler anlamsız ya da saçmadır. Söz söyleme hakkına sahip olanlar yalnızca ilgili alandan, meslekten bilim insanlarıdır. Halbuki epistemik anarşist Paul Feyerabend’a göre bilimde uzmanlık ve denetim yalnızca bilim insanlarına, meslekten kişilere veya belirli otoritelere teslim edilemez. Bilim, bilim dışından kişilere ve söylemlere de açık olmalıdır; özgür, gelişmiş, demokratik bir toplum ve bilim Feyerabend’ın sözünü ettiği anarşizm veya açıklıkla mümkündür.(Feyerabend, 1999) vii

Halbuki bilim insanları kaynak ve imtiyazlarını korumak için sürekli duvarlar inşa etmeye, bilimi diğer alanlardan kesin sınır çizgileri ile ayırmaya, bilimsel söylem dışındaki bütün söylemleri anlamsız/saçma olarak etiketlemeye büyük ölçüde meyillidirler. Onlar aynı zamanda bilim dışı güçlerin bilimi denetlemesine, kontrol etmesine de sıcak bakmazlar; bilimin sınırları içinde bilim insanının özerk, özgür olmasını isterler. Örnek verilecek olursa,

Hayvanları Özgürleştirme Cephesi (Animal Liberation Front) laboratuvar hayvanlarını kullanan deneyler yapma hakkında meydan okuduğunda, bilim adamları kendi araştırmalarını hayvanların kozmetik endüstrisi testlerinde kullanımından ayırmak için büyük çaba gösterdiler. Dolayısıyla kendi pratiklerini meşrulaştırmak için yüksek değerlere başvurdular (yeni ilaçlar ve terapiler hayat kurtarır, ancak yeni bir maskara yalnızca gözlerinizin daha az kaşınmasını sağlayacaktır). Challenger uzay aracının infilakı gibi teknolojik başarısızlık durumlarında bilim, facianın sorumluluğunu bilim adamlarından alıp diğer zanlılara yüklemek için pratik olarak ‘idari kararlardan’ ya da ‘imalat işleminden’ soyutlanır.

Bu örneklerde sınır belirleme faaliyeti bilim adamları ile bilimin dışındaki güçler arasındaki bilimi denetleme mücadelesinde, bilim adamlarının yüksek bedeller ödediği mücadelede iş başındadır; onlar araştırma gündemlerini belirlemede ya da metodolojik stratejiler arasında tercihte bulunmada otonomi kaybına karşı vaziyet alırlar ve istenmeyen teknolojik gelişmeler nedeniyle suçlanırlarsa prestij, güvenilirlik, hatta mali fon kaybı riskiyle karşı karşıya kalırlar. (Gieryn, 2012: 63)

Bilim genellikle “özerk”, “özgür”, “rasyonel” kurallara dayalı ve tam da bu nedenle objektif veya güvenilir bir faaliyet alanı olarak kabul edilir. Halbuki bilindiği üzere bilim ve bilim insanları aynı zamanda savaşa “hizmet” etmişlerdir; savaş teknolojileri ile ilgilenmiş veya üretmişlerdir ve bunu yapmak için de farklı meşrulaştırma mekanizmaları kullanmışlardır. Bilim insanları burada ve daha farklı birçok alanda politikayı yakında tutmaya çalışırlar. Bilimin sınırları bilim ile politika ilişkisinde çoğu zaman her ikisi lehine yeniden inşa edilir. Yani bilim ile politika çoğu zaman birbirlerini meşrulaştırma aygıtları haline gelirler. Bilim insanları hükümetle müzakere ederek meşruiyet elde ederler; hükümet görevlileri de politik kararlarını bilimsel uzmanlığın otoritesiyle meşrulaştırırlar. Buradan da anlaşılacağı gibi aslında bilim-politika sınırı belirsizdir. Bilimsel faaliyetle “insanlığın yararına” bir şey üretildiğinde bu hem bilim insanlarının hem de politikacıların başarısı olarak görülür. Politika da kendisini bilim ve bilim insanlarıyla meşrulaştırır. “Bakın biz bu politikayı benimsedik, çünkü bilim böyle söylüyor; nüfus, sağlık, çevre, hukuk, teknoloji konusunda şunları savunuyoruz, çünkü bilim ve bilim insanlarına göre doğrusu bu.”

Bilim-teknoloji-politika ilişkisinde bazen bilimin “iyi kısmı” bilimle ve bilim insanlarıyla ilgilidir; kötü kısmı ise politikayla. Bir facia yaşandığında ya da yapılan araştırma kötü sonuçlara yol açtığında bilim insanları sorumluluğu üzerlerinden atabilir ve idarecileri suçlayabilirler. Ya da bazen politikacılar kendi politikalarını devreye sokabilmek için bilimsel araştırmayı görmezden gelebilir veya reddedebilirler.

Sınırların belirsizliği açısından aynı ilişki tarzı kuşkusuz bir zanaat veya kurum olarak tıp ile politika (ve mesela hukuk) için de geçerlidir. Tıp da hem bir iktidar formunu temsil eder hem de diğer iktidar formları/kurumları ile iş birliği (politika, medya, hukuk vb.) halinde hareket eder. Peki tıp nedir? Mekanikçi teorilere yakın duran Friedrich Hoffman’a göre “[t]ıp, insan sağlığını korumak veya yitirdiğinde onu tekrar sağlığına kavuşturmak için fiziko-mekanik ilkelerden gereğince yararlanma sanatıdır.”(Porter, 2016:78) Tıp kimilerine göre bilim, kimilerine göre bir zanaattır. Bazı hekimlere göre alternatif tıp kavramını kullanmak da doğru değildir, çünkü aslında “tek bir tıp” vardır ve “tıp bir bilim değil, sanattır. Ama sanatını bilimsel yöntemler ile birleştirmelidir.” Bu görüşteki hekimlere göre modern tıp binlerce yıllık geleneksel tıbbi yok saymamalı ve ondan faydalanabilmelidir. (Aydın, 2012:48)

Aslında tıp, temel bilimler (fizik, kimya, biyoloji) gibi bir bilim değildir. Bunlar ve teknoloji dışarıda bırakıldığında tıp başladığı yere, kökenine geri dönme riskiyle karşılaşır. Dolayısıyla tıbbi bir zanaat olarak değerlendirilen bakış açısının daha anlamlı olduğu ileri sürülebilir. Bugün geldiğimiz noktada ister bir bilim ister zanaat olarak kabul edilsin tıbbın mekanik, ticari, kurumsal, bürokratik, iatrojenik, tekelci, metalaşmış boyutu sorgulanmak zorundadır.

[Çünkü hekimlerin de ifade ettiği üzere h]astalıkların hiç tedavi edilemediği çağlarda bile toplumlar bu derece hasta ve hastalıklı olmamıştır. Sağlık sistemi artık insanları ve toplumları daha sağlıklı yapan ve onların sağlıklarını koruyan bir sistem olmaktan çıkmış, Ivan Illich'in belirttiği gibi insan sağlığını yok eden, toplumdaki intikam alan bir canavara dönüşmüştür. (Yılmaz, 2012:236) Tıbbi ilaç ve ürünlerin dağıtımı ve kullanımı tamamen ticari bir süreçtir. Bu ticarete hastaların göreceği fayda veya tedavi önemli değildir. Tüketilen ilaç ve ürünlerin de büyük bir kısmı gene gerekli ve yararlı olmadıkları durumlarda kullanılmaktadır...Toplumda hasta sayısı ve dolayısı ile sağlık harcamaları azalmadığına ve durmadan arttığına göre, verilen sağlık hizmetlerinin etkisiz ve yararsız olduğunu söyleyebiliriz. (Yılmaz, 2012b: 256)

Teknoloji, bilim ve tıp daha insani bir yaşam için uğraşıyor gibi görünse de niceliğe verilen önem nedeniyle ve teknolojik “ilerleme”nin merkezi, endüstri olduğu için tıp da tıp endüstrisine dönüşmüştür (Dizdar, 2012: 269-270). Koruyucu hekimlik unutulmuş, ilaç tüketimi ve iatrojenik ölümler muazzam bir artış göstermiştir (Üçer, 2012: 81-94). Tam da tıp ve teknolojinin ölüme karşı acımasızca “savaş”tığı bir dönemde!

Covid-19’u deneyimlediğimiz bugünlerde de uygulanan tedavi yöntemleri sorgulanmış ve bunların iatrojenik boyutunun olup olmadığı tartışmaları gündeme getirilmiştir. Aynı şekilde yukarıda yer verdiğimiz sınır tartışması minvalinde de şunları ileri sürmek mümkündür: Covid-19 sürecinde de bilim ile politika iç içe geçmiştir veya bazen sınırları tartışmalı hale gelmiştir; politik söylemler, kararlar bilime dayandırılmış; bilim de politika vasıtasıyla bu süreçte daha fazla otorite ve meşruiyet kazanmıştır. Bilim ve teknoloji Covid-19’un ortaya çıkış ve yayılma sürecinde bir ölçüde sorumlu olsa bile(viii) bu çok fazla gündeme getirilmemiş veya görmezden gelinmiştir. Çünkü bilim ve teknoloji bugünün iktidar formlarıdır.

Aslında toplum nasıl bir “iktidar ilişkileri şebekesi” olarak inceleniyor ise bilim ve teknoloji de iktidar ilişkileri şebekesi olarak incelenmelidir. Toplumun diğer kurumlarında nasıl hiyerarşik bir yapı ve eşitsizlik ilişkileri varsa, bilim, teknoloji ve tıpta da bu eşitsizlik ilişkileri mevcuttur. Bilimde, teknolojide ve tıpta uzmanlık, prestij, otorite, maddi kaynaklar eşitsiz dağıtılmıştır. Bilim, teknoloji ve tıp alanında neyin araştırılacağına, hangi konunun daha önemli olduğuna, hangi konuya veya araştırmaya daha fazla fon ayrılması gerektiğine, hangi uzmanların veya uzmanlığın daha değerli olduğuna iktidarı elinde bulunduran merciler karar verir. Covid-19 sürecinde de hangi araştırmaların ne şekilde yapılacağına kuşkusuz laboratuvar, para, prestij, uzmanlık, otorite üstünlüğünü elinde bulunduran ülkeler, kurumlar, şirketler, organizasyonlar karar vermiştir/verecektir.

Covid-19 bize bu süreçte yeniden bilim, teknoloji ve tıbbın sınırlarının nasıl belirlendiğini, uzmanlığın rolünü (aslında uzmanların kendi aralarında nasıl sürekli olarak ihtilafa düştüklerini), hakim söylemler dışında kalan söylemlerin nasıl bilim dışı ilan edildiğini göstermiştir. Covid-19 aynı zamanda bize bilim, teknoloji ve tıbbın sınırlılığını da göstermiştir. Covid-19 bilimsel, teknolojik, tıbbi “ilerleme”nin(ix) zirvesine ulaştığımızı inandığımız bir yüzyılda bütün dünyayı sarsmıştır ve sarsmaya devam etmektedir. Covid 19 sürecinde birçok insanın aklındaki veya sürekli olarak dile getirdiği soru şu olmuştur: Bilim, teknoloji ve tıp bu kadar gelişmişken nasıl olur da bu hastalığa bir çözüm, bir ilaç, aşı vb. bulunamaz?

Bu soru aynı zamanda modernite ile birlikte zuhur eden “kibirli” bir insan anlayışının ve düşünce yapısının ürünüdür. Bu anlayış, insanı evrenin merkezine yerleştiren sınırsız/sonsuz bir insan anlayışıdır; düşünce yapısı bu sınırsızlık/sonsuzluk fikriyle malumdür; insanın her şeye gücünün yetebileceği, bütün hastalıkları yok edebileceği ve hatta ölüme bile başkaldırabileceği inancıyla şekillenmiştir. Dolayısıyla günümüzde bilime, teknolojiye, tıba sonsuz güven duyan insanın yukarıdaki soruyu sorması kaçınılmazdır.

Günümüzde yukarıda sözünü ettiğimiz insan anlayışı veya zihin seti nedeniyle Covid-19’a kesin çözüm bulunması halinde bunun nihai son olmadığını, yeni hastalıklarla mücadele etmek zorunda olacağımızı düşünmek istemeyiz. Önemli olan bu hastalığın bir an önce son bulmasıdır. Burada da bilim ve tıp camiası yine yeniden doğrudan hastalığa odaklanma eğilimindedir. Halbuki tarih boyunca ortaya çıkan hastalıkların da gösterdiği üzere aslında odaklanılması gereken şey medeniyet, yaşam tarzı, doğa ile ilişki kurma tarzımız ve yaşamı ekolojik bütünlük içinde nasıl değerlendirebileceğimizdir.

Başka hastalıklarda olduğu gibi bugün ya da Covid-19 sürecinde de tıbbın ilgilenmesi gereken şey yalnızca mikroplar veya virüsler değildir. 19. yy bakteri gözlemcisi, doktor, antropolog ve tıp reformcusu Rudolf Virchow’un da belirttiği üzere “...tıbbın işi, mikropları avlamak değil, hastalıkları besleyen çevresel ve toplumsal etkileri ortaya çıkartmaktır[r]” (Nikiforuk, 2010: 32).

Ancak günümüzde teknolojinin, teknokrasinin veya teknopolinin hakimiyeti nedeniyle (Foucault’nun ifade ettiği üzere) bireyin veya nüfusun bedenine ait bir şey olarak hastalık teknik bir meseleye indirgenmiştir. Çünkü çağımız kültürü teknopoli kültürüdür. Bilindiği üzere teorisyenler çağların teknolojik karakterlerine göre birtakım kültür sınıflandırmaları yapmışlardır. Bu sınıflandırma yöntemleri de aslında bilimsel faaliyetin bir parçası olarak karşımıza çıkar. Neil Postman bu sınıflandırmaları kısaca şu şekilde ifade eder:

Taş Devri, Bakır Devri, Tunç Devri ve Demir Devri... Arnold Toynbee tarafından popülerize edilen Sanayi Devrimi de bildik bir terimdir. Sanayi Devrimi Sonrası (Post Industrial Age) terimini ise Daniel Bell’e borçluyuz. Oswald Spengler, Makine Teknolojileri Çağı’ndan bahsederken, C. P. Peirce, on dokuzuncu yüzyılı Demiryolu Çağı olarak adlandırmaktadır. Olaylara daha geniş bir perspektiften bakan Lewis Mumford bizlere Teknik Öncesi, Eski Teknik ve Yeni Teknik terimlerini hediye etti...Jose Ortegay Gasset...çağları teknolojik gelişmeye paralel olarak üçe ayırdı: şans eseri meydana gelen teknoloji çağı, zanaatçıların meydana getirdiği teknoloji çağı, teknik elemanların meydana getirdiği teknoloji çağı. Walter Ong Sözlü Kültür, Chirographic Kültür, Typographic Kültür ve Elektronik Kültürden bahsetmektedir. McLuhan ise Gutenberg Çağı ve şimdilerde onun yerini alan Elektronik İletişim Çağı terimleriyle bizi tanıştırdı. (Postman, 2006:34)

Postman’a göre ise kültürler “alet kullanan kültürler, teknokrasiler ve teknopoliler” olarak üçe ayrılabilir. Ona göre teknokrazi ilk olarak James Watt’ın 1765’te buhar makinesini icat etmesiyle gelişmeye başlamıştır. Postman teknopoliyi ise “totaliter teknokrazi” olarak tanımlar. Bugün mutlak olarak teknopoli olarak görülebilecek tek kültür de ona göre Amerika Birleşik Devletleri’dir. Postman’a göre “teknopoli [aslında] bir tür kültürel AIDS’tir.” (2006:34, 53, 62, 78)

Teknopoli bir kültür ülkesidir. Aynı zamanda bir akıl ülkesidir. Teknopoli, teknolojinin tanrılaşmasından ibarettir. Yani; kültür, salahiyeti teknolojide aramaktadır, doyumunu teknolojide bulmaktadır ve teknolojiden emir almaktadır...Teknopolide yaşayanlar arasında kendini en konforlu hissedenler, teknik ilerlemenin insanlığın en büyük başarısı olduğuna ve teknik ilerleme sayesinde en büyük çıkmazlarımızın çözüme kavuşacağına ikna olmuş insanlardır. Ayrıca bu insanlar, enformasyonun, devamlı ve denetimsiz üretimi ve yayımı sayesinde daha fazla özgürlük, yaratıcılık ve zihni dirlik sağlayacak saf bir lütuף olacağına inanırlar.” (2006:87)

Fakat teknopolinin sunduğu özgürlük sahte bir özgürlüktür. Bu “özgürlük” dünyasında bürokrasi ve aşırı uzmanlaşma nedeniyle artık sorumluluk ortadan kalkmıştır. Tıpkı Adolf Eichmann örneğinde olduğu gibi. Eichmann insanlık suçu nedeniyle yargılanırken Nazizmden sorumlu olmadığını, işin yalnızca teknik boyutuyla ilgilendiğini, bir yerden başka bir yere taşınan insanların başına ne geldiğinden haberdar olmadığını savunmuştur. Bugünün teknopolisinde de bürokratlar, teknisyenler, bilim insanları Eichmann’ın sözlerini tekrarlıyorlar: “Kararımın insani sonuçlarının sorumluluğu bana ait değildir. Ben sadece, maliyeti ne olursa olsun, benim bölümümün verimliliğinden sorumluyum.” (2006:103) Eichman’ın da şöyle söylediğini düşünelim: “Yahudileri ölüm kampına gönderen ben değilim; bilgisayarlardı.” Hiç kuşkusuz bunu yapabilmiş olsaydı yargılanmayacaktı. (2006:133)

Şüphesiz aralarında paralellikler kurmak (korkunç sonuçları açısından) tartışmalı olsa da buradan hareketle Covid-19 için neler söyleyebiliriz? Covid-19 söz konusu olduğunda da aslında teknopolide sorumluluk bilim, teknoloji, tıpta veya bilim insanlarında, teknokratlarda, tıpçılarda, bürokratlarda değildir. Biraz da açıklayıcı hale getirecek olursak Covid-19’un ister ortaya çıkışında, ister yayılma veya son dönemde geliştirilen/geliştirilecek tedavi veya aşı uygulamalarında ortaya çıkacak olumsuz sonuçlarda yukarıda sözünü ettiğimiz kurum ve failer sorumluluk üstlenmek istemeyeceklerdir.

3. HASTALIKLARA YÜKLENEN ANLAMLAR VE BİR MEDENİYET HASTALIĞI OLARAK COVID-19

Sağlık ve hastalık kültürel fenomenler oldukları için tarih boyunca çeşitli kültürler aynı ya da farklı hastalıklara birçok farklı anlam yüklemiştir. Hastalık bazen günahkarlık, ahlaksızlık, Tanrı’nın gazabı, şehvet düşkünlüğü veya deha ile ilişkilendirilmiştir. Örneğin Orta Çağ’da cüzzam cinsel yolla bulaşan bir hastalık olarak görülmüş ve bu hastalığa yakalananlar şehvet düşkününü olarak damgalanmıştır.

Frengi de aynı şekilde kadınların günahkar olarak damgalanmasına ve hastalığı yaydıkları gerekçesiyle işkence görmelerine veya sürgün edilmelerine neden olmuştur (Nikiforuk: 2010:138). Tüberküloz ise ilginç bir şekilde deha ve romantizm ile ilişkilendirilmiş; büyük dahi yazar ve şair hastalığı olarak görülmüştür. Hatta bu nedenle Alexander Pope bile bu hastalığa yakalanmış gibi davranmıştır. “...Shelly, Keats’i, ‘Bu illet, senin gibi çok iyi dizeler yazan kişileri özellikle seven bir hastalıktır’ diyerek avutmaya

çalışmıştır. (Sontag,2005:36) O dönemin anlayışına göre [t]überkülozdan mustarip olan kişi, [aynı zamanda] sonu gelmek bilmeyen bir sağlıklı mekan arayışı içinde toplumla bağlarını koparmış bir maceracı, bir gezgindi.” (2005:37)

Sontag’ın belirttiği üzere yirminci yüzyılda medeniyet hastalığı olarak görülebilecek kanser ve AIDS’e de birçok anlam yüklenmiş ve bu hastalıklar için belirli metaforlar kullanılmıştır. Kalp krizi geçirmek utanılacak bir şey değilken, kanser ve AIDS’e yüklenen tiksindirici, uğursuz, yüz buruşturucu ve ölümle ilgili anlamlar bu hastalıklara yakalanan kişiler için utanılacak bir durum ortaya çıkarmıştır (2005:10). Aynı zamanda “...Kanserin kendini ifade edememekten ileri gelen bir hastalık olduğu görüşü, doğrudan kanser hastasını mahkum etmekte; ona yönelik bir acımayı ve horgörüü davet etmektedir.” (2005:53) Bu hastalıklar için kullanılan metaforlar da çoğunlukla askeri metaforlardır (istila, hücum, savaş, yenme, yenilme vb).

Hastalığı bir başka şeyi tanımlamak için kullanmak aynı zamanda şiddeti de kışkırtmak anlamına gelebilir. Sontag’ın kendisi bile aslında bunu yaptığını itiraf etmiştir. Mesela Sontag, Amerika’nın Vietnam’da yaptıklarını eleştirmek için “Beyaz ırk, insanlık tarihinin kanseridir” ifadesini kullanmıştır (2005:93). Sontag’ın da çarpıcı şekilde ele aldığı üzere kullandığımız metaforlarla aslında hastalığı ve hastayı damgalamış oluruz. Kullanılan metaforlar ve damgalama da hastayı daha fazla öfkelenirir, dehşete ve umutsuzluğa düşürür veya acıyı attırır. Sontag bu nedenle bu metaforların ve mitlerin ölümcül olduğunu savunmaktadır (2005:106-108).

Frengiye yakalanan hastalara verilen tepkiye benzer şekilde AIDS hastaları da çoğu zaman cinsel sapkınlık ve ahlaksızlıkla damgalanmıştır. Bir başka hastalık başka yollarla bulaştığında durum “normal” karşılanırken söz konusu AIDS olduğunda durum değişir. Hastalar ıstırap çekerken aynı zamanda aşağılanma yaşarlar ve hastanın hastalık sürecinde yaşadığı aşağılanma, damgalanma hastaya fazla korku, endişe ve umutsuzluk verir ve hastalık sürecini olumsuz şekilde etkiler. (2005:135)

Covid-19 sürecinde de hastalığa birçok anlam yüklenmiş ve yine yukarıda sözünü ettiğimiz askeri metaforlar(x) kullanılmıştır. Örneğin uzmanların sıklıkla kullandığı metafor “savaş” metaforudur: Covid-19 ile savaşıyoruz. Acaba Covid-19 da gerçekten bizimle savaşmakta mıdır? Yoksa bizimle uyumlanmaya mı çalışmaktadır? Aslında doğa ve hastalıkla savaşan ya da savaştığını düşünen ve askeri metaforlar kullanan insandır ve aslında doğa ile ilişkimiz kontekstinde sağlık ne kadar “doğal” ise hastalık da o kadar “doğal”dır.xi

Covid-19 sürecinde de hastalığa ilişkin farklı pek çok iddia ortaya atılmış ve farklı anlamlar yüklenmiştir. Hastalık öncelikle birçok kişi tarafından Çin’e mal edilmiş (Çin’de yaşayan insanlar yarasa, köpek gibi hayvanların etlerini yedikleri için suçlanmıştır. Ayrıca Çin’in veya ABD ile iş birliği halindeki uzmanların virüsü bilinçli olarak yaydığı iddia edilmiştir), hatta bizzat ABD Başkanı Donald Trump hastalığı “Çin virüsü” olarak tanımlamıştır. Bu bakış açısı eskiden hastalıklardan sorumlu tutulan Yahudilerin öldürülmesine(xii) benzer şekilde Çinlilere karşı nefreti de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte sürekli nefret söylemleri ortaya çıkmış ve hastalığın faturası Çinlilere ve Asyalılara kesilmiştir.

Ayrıca bu hastalık çok ironiktir ki hijyen takıntısının zirvesine ulaştığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Çinliler bu hijyen takıntısı nedeniyle “pis,” “zararlı” vb. etiketlerle anılmaya başlamışlardır.^{xiii} Bu süreçte insanlar birbirlerinden Covid-19 nedeniyle korkar, kaçar hale gelmişlerdir. Bu nedenle hastalık süreciyle artan bu hijyen takıntısının ileride kültürel, politik, dini olarak yeni “ötekiler”, yeni “heretikler” yaratabileceği de ileri sürülebilir. Zira Türkiye’deki ve dünyadaki sorumlu arama ve sürekli olarak başkalarını suçlama örneklerine bakılacak olursa hastalık sürecinin uzaması halinde bunun gerçekleşme ihtimali çok daha yüksek gibi görünmektedir. Zira mart ayında ibadetlerini gerçekleştiren umrecilerin geri dönmesiyle Türkiye’de de bir nefret söylemi ortaya çıkmış ve umreden dönen insanlar hastalığı yaymakla suçlanmışlardır; sanki toplumdaki başka faillerin, laisist veya seküler kesimlerin hastalığın yayılmasında hiçbir sorumluluğu yokmuş gibi.

Aslında Covid-19’u yalnızca Çin’e mal etmek de büyük resmin yeterince görülemediği veya anlaşılmadığı anlamına da gelebilir. Bir hastalık bütün dünyaya yayıldığında tek bir yerden yayılmış olsa bile onu daha küresel düzeyde ele almak gerekir. Küreselleşme çok boyutludur (ekonomik, kültürel vb.); bu nedenle Covid-19’un da küresel düzlemde ele alınması gerekmektedir. Çünkü bu pandemi (ortaya çıkışı itibariyle tersi iddia edilse de) aslında küresel bir sorundur. Zira kanser ve AIDS’in de zuhur ettiği yerler ve ortaya çıkma nedenleri konusundaki tartışmalar da halen devam etmektedir; ancak bu hastalıklar aynı zamanda medeniyet hastalıkları olarak görülebilir. Covid-19 da bilim, teknolojinin, tıbbın, hijyen takıntısının, ekolojik kıyımın “zirve”sine ulaştığı bir dönemde ortaya çıkmıştır.

Nasıl AIDS tek bir insana, gruba, araştırmaya, laboratuvara, ülkeye, hadiseye referansla anlaşılacaksa aynı şekilde Covid-19 da, sorumluluğun tek bir gruba, zihniyete, kültüre, ülkeye yüklenmesiyle anlaşılabilir. Burada vurgulanmak istenen nokta bir ülkenin, kültürün, araştırmanın masumiyeti veya hiçbir sorumluluk taşımadığı değil; pandemiyi daha bütünlüklü bir perspektiften ele almanın gerekliliğidir.

4. BULAŞICI-SALGIN HASTALIKLAR VE COVID-19’UN MUHTEMEL SONUÇLARI

Tarih boyunca bulaşıcı hastalıklar kültürel, ekonomik, dini, politik birçok değişikliği beraberinde getirmiştir. Örneğin sıtma tek başına olmasa da Antik Yunan’ın ve Roma’nın çöküşünde pay sahibidir. Cüzam dünyaya fişlemeyi veya damgalamayı,^(xiv) Avrupa’ya hastaneleri miras bırakmıştır. İki yıl içinde Avrupa nüfusunun üçte birini kırıp geçiren Kara Ölüm nüfusu azaltarak ücretlerin artmasına, feodalizmin yıkılmasına, kapitalizmin gelişmesine, Avrupa’nın gücünün azalmasına ve Osmanlı’nın güçlenmesine ve insanların yok ettiği ormanların yeniden yeşermesine, Yahudilerin damgalanmasına ve katledilmesine, çok sayıda din adamının ölümüne ve dolayısıyla Latincenin gücünün ve kilise otoritesinin zayıflamasına, halk sağlığı kavramının gelişmesine, doğaya ve üst organizmaya karşı savaşa neden olmuştur.

Çiçek hastalığı yeni dünyada milyonlarca insanın ölümüne (yaklaşık yüz milyon), ölen yerlilerin yerine siyah kölelerin getirilmesine, Amazonluların Tanrı'nın onları terk ettiğine inanmalarına, Hristiyanlığı kabul etmelerine, şaman, kahin ve hekimlerin çaresiz ve işe yaramaz hissetmelerine; frengi (özellikle 16. yy'da) insanların cinselliğe karşı mesafe almalarına, Fransızların bu hastalıkla anılmasına, peruğun ve prezervatifin yaygınlaşmasına, fahişelere yönelik zalim uygulamalara, (Nikiforuk, 2010:36-141; Arslan, 2020:26-28); İrlanda patates mantarı ve kıtlığı ABD'ye göçe ve daha sonrasında İrlandalıların sendikalaşma ve aktivizmle siyasette belirleyici olmalarına (Demokrat Parti'nin programını değiştirmişler ve antiemperyalist politikaları desteklemiştirler (Sherman, 2020: 41-42); tüberküloz yoksul işçilerin ölümüne, İsviçre ekonomisinde büyük dönüşümlere (tüberküloz nedeniyle İsviçre'ye gelen zenginler yoluyla ilaç sanayii güçlenmiş; bankacılık gelişmiş ve verem tehdidi azalınca hastaların dinlenmek için geldikleri bölgeler kayak merkezlerine dönüştürülmüştür); grip, beyaz pamuk maske kullanımının yaygınlaşmasına (2010: 178, 196); AIDS eşcinsellerin damgalanmasına, bununla ilgili politik hamlelere, İspanyol Gribi iki yıldan kısa bir sürede yaklaşık altmış milyon insanın ölümüne, savaş sürdüğü (1918) için haberlerin sansürlenmesine neden olmuş ve kadınların çalışma hayatına girmesine, ABD'de oy hakkının tanınmasına, toplumsal cinsiyet rollerinde değişime, iş gücü sıkıntısı nedeniyle sendikaların güçlenmesine, işçi ücretlerinin artmasına, krizin hakkıyla yönetilemediğini savunan Hindistan'ın Britanya politikalarını daha sesli şekilde eleştirebilmesine, uluslararası iş birliğine, sonrasında Dünya Sağlık Örgütüne dönüşecek olan örgütün kurulmasına, dünyada ücretsiz sağlık hizmetinin verilmesine yol açmıştır. İspanyol Gribinin savaş ile birlikte aynı zamanda sosyal devlet anlayışının ve ücretsiz sağlık politikalarının benimsenmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.^{xv}

Salgın hastalıklar ekonomik, kültürel, siyasi veya askeri açıdan Osmanlı'da da önemli bir rol oynamıştır. Mesele veba vergi toplamada ve asker istihdamında sorun yaratmıştır ve askeri, ticari, iktisadi düzene zarar vermiştir. 1786-92 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında bazı veba salgınları yüzünden yeterince asker toplanamamış ve Osmanlı askeri açıdan zayıflamıştır (Ayar ve Özçelik, 2020:71-73).

Ortaya çıktığı dönemde Osmanlı'da kolera da yoksul insanların olduğu yerde yayılmış ve fakir hastalığı olarak adlandırılmıştır.^{xvi} Bu nedenle İzmir'de fakirlere yardım girişimleri ortaya çıkmıştır. Kolera on dokuzuncu yüzyılda sağlık alanında ve başka alanlarda büyük bir dönüşümü hazırlamıştır. Ölüler şehir dışında defnedilmeye; çöpler gece toplanmaya; kalabalık yerler havalandırılmaya başlamıştır ve Avrupa'da kanalizasyon sistemi geliştirilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı'da da altyapı eksikleri tespit edilmiş ve bu konuda adımlar atılmıştır. Yine Osmanlı'da devlet yoksullara yardım politikaları yürütmüş ve maaş bağlamıştır. Örneğin devlet koleradan ölen üst düzey kişilerin çocuklarını parasız okutmuştur (Ayar, 2020: 94-97). Kolera gibi salgın hastalıklar aynı zamanda toplumda korku, panik ve büyük kargaşalara da sebebiyet vermiştir:

Kolera, verdiği korku ve meydana getirdiği panikle birlikte, her türlü şayia ile de özdeşleştirilmiştir. Bunlardan Avrupa'da en çok rastlanana, kolera'nın fakirlerin haklarını bastırmak için düzenlenmiş bir yalan olduğudur...kolera, zenginlerin...fakirlerin sayısını azaltmak için, onlar arasındaki bir zehir yaydığına dair yoksulların zihnindeki şüphenin artmasını sağlamıştı. İkinci olarak, en azından İngiltere gibi ülkelerde, anatomi öğrencilerinin deneyleri için sırf kadavra olarak, yoksulların aranıyor olduğu düşünülmekteydi. Fakirlerin, zenginler tarafından kendileri üzerine uygulanan kolera tedbirlerine korku ve telaşla tepki vermesi sebebiyle, bu sınıfın korkusu pek çok ülkede kolera kargaşaları ortaya çıkarmıştır. Rusya'da ve Amerika'da kolera istilalarında, doktorların hastaları kasten öldürdüğüne inananların sayısı oldukça fazlaydı.(2020:100- 101)^{xvii}

Kolera gibi felaketler dini olarak da hem Doğu'da hem de Avrupa'da Takdiri İlahinin bir sonucu olarak görülmüştür ve insanlar dini hassasiyetler geliştirerek daha fazla ibadete yönelmişlerdir. Osmanlı'da da İslamiyet'teki temizlik kuralı hastalıklar nedeniyle daha fazla ön plana çıkarılmıştır. (2020:103-104)

Peki Covid-19'un sonuçları hakkında neler söylenebilir? Şüphesiz Covid-19 farklı alanlarda birçok değişikliği beraberinde getirmiştir ve getirmeye devam etmektedir. Günümüzde bu değişim/dönüşüm konusunda sosyologlara ve diğer sosyal bilimcilere ısrarla sorulmakta olan sorulardan biri de şudur: Bu hastalık sosyal yapıyı, davranışlarımızı ve alışkanlıklarımızı değiştirecek mi? (Mesela bu hastalık nedeniyle insanlar artık tokalaşmaktan tamamen vazgeçecekler midir?)

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki sosyal yapı kurumların, statülerin, rollerin, kimliklerin, aidiyetlerin, sorumlulukların toplamı; kalıplaşmış davranış ve ilişkiler bütünüdür ve akşamdan sabaha ya da birkaç ay içinde değişebilecek bir şey değildir. Ancak sembolik etkileşimcilikten hareketle şunu da önemle vurgulamak gerekir: Sosyal yapı zaten statik/stabil bir niteliğe de sahip değildir. Sosyal yapı tarihsel olarak sürekli bir değişim içerisinde. Dolayısıyla sosyal yapının sadece hastalıklara bağlı olarak dönüşmediği rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca hastalıklar sadece sosyal yapıda birtakım değişikliklere neden olmakla kalmaz; aynı zamanda mevcut sosyal yapılardan etkilenir. Sonuç olarak Covid-19'un da sosyal yapı süreçlerinden etkilendiğini ve uzun bir sürece yayılması halinde sosyal yapıda birtakım değişikliklere neden olacağını ileri sürmek mümkündür.

Mesela yukarıda sözünü ettiğimiz üzere, (Osmanlı ve Batı toplumlarında kolera sonrası temizlik alanındaki değişimlere benzer şekilde) Covid-19 sürecinde de hijyen ve temizlik son derece önemli hale gelmiştir. Zira Covid-19 öncesinde, özellikle yirminci yüzyılın sonlarına doğru temizlik alanında büyük bir "devrim" gerçekleşmiştir. Günümüzde de maske kullanımı, fiziksel mesafe ve el yıkama alışkanlığı bu virüsün yayılmasını engellemede son derece önemli hale gelmiştir. Hastalık dünyada yayılmaya başladığı andan itibaren el yıkama, gıda maddelerini, kıyafetleri, ev ve iş ortamını temizleme alışkanlıklarında büyük değişiklikler gerçekleşmiştir. Hatta aylardır süren hastalık, korku ve panik nedeniyle birçok insanda obsesif-kompulsif bozukluklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Aşırı hijyen ve temizlik takıntısı nedeniyle insanlar çeşitli psikolojik rahatsızlıklar yaşamışlardır. Bu da insanların yakın çevreleriyle ilişkilerinde birtakım problemler yaşamalarına neden olmuştur.

Örneğin bu tür rahatsızlıklardan mustarip kadınlar eşleriyle temizlik, dışarıda bulunma, akraba, eş-dost çevresiyle görüşme konularında sorun yaşamaya başlamışlardır.

Ayrıca Covid-19 sonrasında yalnızlık, sosyal entegrasyon eksikliği, can sıkıntısı, işsizlik, buna bağlı olarak alkol, sigara ve madde bağımlılığında artış, sağlıksız beslenme, yetersiz egzersiz, yabancılaşma nedeniyle ruhsal ve fiziksel sıkıntılar, rahatsızlıklar veya hastalıklarda da artış görülmüştür. Mesela bu süreçte intihar oranlarında da artış olmuştur (Dikkatli, 2020: 376-377). Özellikle yaşlılar Covid-19 nedeniyle toplumdan daha fazla tecrit edilmiş, akrabalarını, çocuklarını ve torunlarını göremez olmuşlardır. Özellikle Batı toplumlarında yaşlı nüfus ve bakımı konusundaki sorunlar yeniden gündeme gelmiş ve bu konuda yeni politikalar devreye sokulmak zorunda kalmıştır. Zira hastalık yaşlı, bağışıklık sistemi zayıf veya kronik hastalıklara sahip bireyleri daha fazla etkilemiştir. (Bu nedenle toplumda yaşlı nüfus bu virüsün aslında yaşlılara yönelik olarak tasarlandığını düşünmeye başlamıştır. Bu da yaşlı nüfus arasında daha fazla korkuyu, paniği, umutsuzluğu, yalnızlaşmayı ve yabancılaşmayı beraberinde getirmiştir.)

Sosyal izolasyon, karantina, ekonomik dar boğaz, işsizlik ve korku nedeniyle insanlar bu süreçte daha bireysel hale gelmiş ve bazen bencil tavırlar sergilemeye başlamışlardır. Karantina uygulamaları öncesinde marketlere hücum edilmiştir. Vatandaşlar yaşadıkları korku ve panik nedeniyle ürün stoklamaya çalışmışlardır. Fakat diğer hastalıklarda olduğu gibi salgın, zaman zaman dayanışmanın güçlenmesini de sağlamıştır.

Aslında bireyselleşme olgusu da hastalık sürecinde farklı boyutlarıyla karşımıza çıkmıştır. İnsanlar karantina, sosyal izolasyon uygulaması nedeniyle daha fazla teknolojiye, internete, online alışverişe, sanal medyaya veya e-oyunlara yönelmiştir. Bu da davranışsal bağımlılıkların korkunç düzeyde artmasına neden olmuştur (Göker ve Turan, 2020).

Öte yandan salgının ilk üç ayında yaklaşık yüz milyon insan işsiz ortaya çıkmış ve faaliyetler azalmıştır. Bu da bütün sektörlerin etkilenmesine neden olmuştur. Bilişim ve iletişim sektörünün ise piyasadaki payı artmıştır. Aslında dijitalleşme, bu pandemi ile birlikte bir adım daha ileri taşınmıştır (Doster,2020: 406-408). Dijitalleşme, pandemi sonrasında hayatın ekonomik, siyasi,(xviii) kültürel alanlarında çok daha önemli ve görünür hale gelmiştir.

Aslında bilindiği üzere dijitalleşme başlangıçta demokrasi veya demokratikleşme ile özdeşleştirilmiştir. Buna göre dijital toplum daha demokratik, daha özgürlükçü, bilgiye daha kolay ulaşımı sağlayan, her tür otoritenin sorgulanabildiği toplum olacaktı. Ancak dijitalleşme toplumsal hiyerarşileri, iktidar ilişkilerini ortadan kaldırmadığı gibi aynı zamanda kitlesel gözetimi, verilen kötüye kullanımını, siber savaşları, eğitimde kalitesizliği de beraberinde getirme riski taşımaktadır.

“İlk multimedia dalgası 1980’lerin sonlarında başlamıştı; okullara bilgisayarların ve etkileşimli yazılımların girmesiyle eğitimde devrim olacaktı, ama işte bir türlü olmadı...Olmadığı gibi, tam tersine, öğrencilerle hakiki bir etkileşim içinde olan öğretmenin yerine düşünülen elektronik sistemler, akademik açıdan tam bir hüsrana yol açtı!” (Arslantunalı, 2020: 132)

Uzmanlar bazen online eğitimin olumlu taraflarını ön plana çıkarmaya çalışsalar da pandemi sürecinde dijitalleşmenin aynı zamanda eğitimde niteliksel bir düşüşe neden olduğu tartışmasız bir gerçektir. Pandeminin aynı zamanda kültürel ve sanatsal olarak bir “gerileme”ye neden olduğunu ileri sürmek de mümkündür. Dijital platformlar veya teknolojiler yoluyla bu tür bir gerilemenin önüne geçildiği iddia edilse de sosyalleşme eksikliği, insanların pandemi nedeniyle pasif, edilgen, hareketsiz hale gelmeleri, kültürel ve sanatsal faaliyetlerin, toplantıların azalması, kurumların/kuruluşların dijitalleşmeye hazır olmaması, bu faaliyetlerin dijital olarak takibinin zorlaşması kültür ve sanatın sağaltıcı, kapsayıcı, dönüştürücü gücünü kaybetmesine de neden olmuştur.^{xix}

Covid-19’un sosyal yapıda sebep olduğu diğer değişiklikler aile, din, sağlık, ekonomi, turizm, spor, ulaşım, siyaset, kriz yönetimi gibi kurum veya alanlarda da karşımıza çıkmıştır. Covid-19 ile birlikte online eğitime geçilmiş ve çocuklar veya genç kesim ebeveynleri ve diğer aile üyeleriyle, eşler birbiriyle daha fazla zaman geçirmeye başlamıştır. Şüphesiz bu değişikliğin hem olumlu hem de olumsuz (hem dayanışmanın, birlikteliğin veya aile bağlarının güçlenmesi hem de çatışma ortamının doğması gibi) sonuçları olmuştur/olacaktır.

Covid-19 sağlık alanında da büyük dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Yeni hastaneler açılmış, acil yardım ve sağlık uygulamaları, sağlık çalışanlarına yönelik yeni siyasalar devreye sokulmuştur. Bu süreçte sağlıkçıların toplumdaki önemi ve prestiji de artmıştır. Nitekim hastalık nedeniyle toplumda en ağır yük sağlıkçıların omzuna binmiştir. Covid-19 ayrıca sağlık alanında ve diğer alanlarda (özellikle eğitim) sosyal devlet tartışmalarının yeniden gündeme taşınmasına, ABD gibi neoliberal sağlık sistemlerinin yetersizliğinin sorgulanmasına vesile olmuştur.

Hastalık toplumda din alanında da birtakım değişikliklere ve farklı uygulamalara neden olmuştur. Bu alanda özellikle camilerde ibadet ve cuma namazının toplu kılınması konularında tartışmalar gündeme gelmiştir. Bazı kesimler bunu dini alanda çok büyük bir değişim olarak yorumlamışlardır. Kuşkusuz Covid-19’a çözüm bulunması halinde bu tür kısıtlamalar ortadan kalkacak, hem dini ibadet veya ritüeller hem de hayatın diğer alanlarındaki ritüeller devam edecektir.

Keza Covid-19 sebebiyle insanların pek çok davranış ve alışkanlığı değişmek zorunda kalmıştır. Artan işsizlik ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle yoksul kesimlerin harcamalarında azalma olurken, toplumun orta veya üst tabakasından insanlar karantina sebebiyle internet alışverişine yönelmiş, stokçuluğa (özellikle temel ihtiyaçlara yönelik tüketimde artış gözlemlenmiştir) veya zaman zaman tüketim çılgınlığına sürüklenmişlerdir. (Çakıroğlu, Pirtini vd., 2020: 89, 91)^{xx}

Covid-19 aynı şekilde bireylerin ulaşım alışkanlıklarını da değiştirmiştir. Bireyler zorunlu olmadıkça toplu taşıma kullanmamayı tercih etmişlerdir. Ayrıca otomobil satışlarında da buna bağlı olarak alımlarda ve fiyatlarda belirli artış gözlemlenmiştir. Üretimin zaman zaman durma noktasına gelmesi otomobil piyasasında da büyük fiyat artışlarına neden olmuştur.

Hastalığın daha fazla yayılmasını engellemek için spor ve turizm sektörlerinde birtakım kısıtlamalar (müsabakaların ertelenmesi, iptali, seyircisiz oynama, seyahat kısıtlamaları ve hastalık korkusu nedeniyle gezi ve tatillerin iptali vb.) devreye sokulmuş ve bu kısıtlamalar söz konusu alanların zarar görmesine ve ekonomideki payının azalmasına neden olmuştur (Türkmen ve Özşarı, 2020:55-67). Kaldı ki hastalık nedeniyle dünya çapında bir ekonomik küçülme yaşanmıştır.

Covid-19 küresel bir kriz olarak görülüyor olsa da aynı zamanda ulus devlete dönüş tartışmalarını yeniden gündeme getirmiştir. (Aslında halihazırda ulus devletlerin sonunun gelip gelmediği de ayrı bir tartışma konusudur.) Salgın ekonomi, siyaset, güvenlik gibi alanlarda tehdidi beraberinde getirdiği için devlet müdahalesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla pandemi ulus devletin her alanda etkinliğini arttırmıştır. Devletler sınırları kapatmak, malzeme ihracatını yasaklamak ve bazı kişisel hakları sınırlandırmak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle liberal teorisyenler bile sürecin küreselleşme aleyhine olduğunu vurgulamışlardır. Ancak yine liberalizmin temsilcileri arasında Covid-19 krizinin aslında küreselleşme lehine bir fırsat olduğunu ve bu krizin ulus üstü eylemlerle çözülebileceğini savunanlar da bulunmaktadır. Belki devletin bu krizle birlikte bölgesel ve küresel düzeyde etkin bir devlet olarak (sağlık, eğitim, iş gücü, bilimsel araştırma alanlarında birtakım reformlar yapmak suretiyle) yeniden şekilleneceğini ileri sürmek daha anlamlı olabilir (Valiyeva, 2020:392-396).

Covid-19 politik alanda ulus devlet, küreselleşme konuları dışında başka birtakım tartışmalara da zemin hazırlamıştır. Alınan tedbirler, kapatılma, maske kullanımı, devletçiliğe geri dönüş totaliter rejimlere doğru yol alındığı yönündeki iddiaları beraberinde getirmiştir. Öte yandan Covid-19'un kapitalizmin sonunu getireceğine yönelik radikal argümanlar da ortaya atılmıştır. Ancak gerek sağ gerek sol cenahtan birçok araştırmacı, teorisyen bu radikal argümanların geçerli olamayacağını, Covid-19'un kapitalizmin sonunu getirmeyeceğini, yalnızca sistemde birtakım değişikliklere neden olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

SONUÇ

Sonuç olarak Covid-19'un aslında doğanın denetimi, bilim, teknoloji, tıp, sağlık, ekonomi, kültür, politika, devletin hak ve yükümlülükleri konularında birçok tartışmaya ve dönüşüme zemin hazırladığını ileri sürmek mümkündür. Ancak bütün bu alanlarda yaşanacak dönüşümü salgının tek başına belirlediğini ya da belirleyebileceğini iddia etmek de güçtür.

Pandemi öncesinde de yukarıda bahsi geçen tartışmaların büyük bir kısmı ve bahsi geçen kurumların dönüşümü ya da bunlarla ilgili yeni politikalar dünya genelinde ve Türkiye'de daima gündemde olmuştur. Ancak Covid-19'un hiç kuşkusuz bu alan veya kurumlarla ilgili tedbirlerin, politikaların daha dikkatle incelenmesini ve ileride bu alanlarda daha ihtiyatlı adımların atılmasını sağlayabileceğini öne sürmek mümkündür. Bu anlamda pandemi dünya için bir fırsat olarak da görülebilir. Ancak elbette pandemi sonrasında dünya genelinde yeniden bildik yanlış politikaları, mevcut yaşam tarzını, ekolojik tahribatı sürdürme ihtimalinin ortadan kalktığını savunmak pek de mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- ARSLAN, A. (2020). Salgın Hastalıkların Tarihi Dönüşümlere Etkisi ve Korona Kartı, İstanbul: İskenderiye.
- ARSLANTUNALI, M. (2020). Teknopolis/Akıllı Makineler, Dağınık Zihinler-İnternet, Yapay Zeka ve Ütopyalar Üzerine Bir Kolaj Denemesi. İstanbul: İletişim.
- ARTVİNLİ, F. (2020). Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış. Yenen O. Ş. ve Badur S., Pandemi ve Covid-19 içinde ss (129-151). İstanbul: Ayrıntı.
- AYAR, M. ve Özçelik, T. (2020) XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihiçesi. Başağaoğlu, İ. Uçar, A. vd. (Ed.) Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele içinde ss (47-79). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- AYAR, M. (2020). XIX. Asırda Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgınları. Başağaoğlu, İ. Uçar, A. vd. (Ed.) Osmanlı'da Salgın Hastalıklarla Mücadele içinde ss (79-113). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- AYDIN, A. (2012). Tıp Öğrencilerine Modern Tıbbın Karanlık Yüzü Anlatılmalı. Arslanoğlu, İ. (Ed.) Tıp Bu Değil içinde ss (47-48). İstanbul: İthaki.
- ÇAKIROĞLU K. I. vd. (2020) Covid-19 Sürecinde ve Post-Pandemi Döneminde Yaşam Tarzı Açısından Tüketici Davranışlarının Değişen Eğilimi Üzerine Kavramsal Bir Çalışma. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi: Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı. 19(37) Bahar (Özel Ek): 81-103.
- DİKKATLİ, S. (2020). Pandemi, Ölüm, Ölüm Korkusu/Kaygısı ve İntihar. Yenen, O. Ş. Badur, S. (Ed.) Pandemi ve Covid-19 içinde ss (371-385). İstanbul:Ayrıntı.
- DİZDAR, Y. (2012). Günümüz Tıbbına Samimi Bir Eleştiri. Arslanoğlu İ. (Ed.) Tıp Bu Değil içinde ss (261-274). İstanbul: İthaki.
- DOSTER, B. (2020) Salgın Hastalık Sonrası Siyaset. Yenen, O. Ş. Badur, S. (Ed.) Pandemi ve Covid-19 içinde ss (406-416). İstanbul: Ayrıntı.
- ERTEM, M. (2020). COVID-19 Pandemisi ve Sosyal Damgalama. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi 5(2). 135-138.
- FEYERABEND, P. (1999). Yönteme Karşı, Ertuğrul Başer (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- FEYERABEND, P. (1999a). Özgür Bir Toplumda Bilim. Ahmet Kardam (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- FOWLES, J. (2020) Ağaçlar. Süha Sertabiboğlu (Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- GIERYN, T. F. (2012). Bilimin Sınırları. Mihriban Şenses (Ed. ve Çev.) Bilimin Sınırları ve Bilimsel İhtilaflar/Bilim Sosyolojisi Tartışmaları içinde (ss. 3-73) İstanbul: Paradigma.
- GIORDANO, P. (2020). Salgın Zamanlarında/Küresel Kriz Döneminde Toplum, Bilim ve Farkındalık. James Cem Yapıcıoğlu (Çev.). İstanbul: Profil Kitap.
- GÖKER, M. E ve Turan, Ş. (2020). Covid-19 Pandemi Sürecinde Problemler Teknoloji Kullanımı. ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi. 5(COVID-19 Özel Sayısı): 108-114. [10.35232/estudamhsd.767526](https://doi.org/10.35232/estudamhsd.767526)
- ILLICH, I. (2017). Sağlığın Gaspı. Süha Sertabiboğlu (Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- KELLER, E. F., Toplumsal Cinsiyet ve Bilim, Ferit Burak Aydar (Çev.). İstanbul: Metis.
- NIKIFORUK, A. (2010). Mahşerin Dördüncü Atlısı/Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi. Selahattin Erkanlı (Çev.). İstanbul: İletişim.
- ÖĞÜTLE, V. S, Açık Turğuter, E. vd. (2019). Biyoloji Biliminden Toplumsal Dünyaya Bakmak/Bir Bilim Sosyolojisi Çalışması. Ankara: Doğu Batı.
- PORTER, R. (2016). Kan Revan İçinde/Tıbbın Kısa Tarihi, Gürol Koca (Çev.). İstanbul: Metis.

- POSTMAN, N. (2006). Teknopoli/Yeni Dünya Düzeni. Mustafa Emre Yılmaz (Çev.). İstanbul: Paradigma.
- SEZGİN, D. (2011). Tıbbileştirilen Yaşam Bireyselleştirilen Sağlık, İstanbul: Ayrıntı.
- SHERMAN, I. W. (2020). Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık. Mine Anğ Küçüker ve Emel Tümbay (Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür.
- SONTAG, S. (2004). Metafor Olarak Hastalık. Osman Akınhay (Çev.). İstanbul: Agora.
- ŞENSES, M. (2010). Sosyal Fenomenler Olarak Bilimsel İhtilaflar/Nerium Oleander (Zakkum) Tartışması. İstanbul: Paradigma.
- THOMAS T. F. (1995). Boundaries of Science. Jasanoff, Sheila Markle vd. (Ed.). Handbook of Science and Technology Studies içinde ss. (389-441). London: Sage Publications.
- TÜRKMEN, M. ve Özsarı A. (2020). Covid-19 Salgını ve Spor Sektörüne Etkileri. International Journal of Sport Culture and Science. June 8(2): 55-67. 10.14486/IntJSCS.2020.596.
- ÜÇER, A. R. (2012). Big-Pharma Dünyayı Denetliyor. Arslanoğlu, İ. (Ed.) Tıp Bu Değil içinde ss (66-94). İstanbul: İthaki.
- VALİYEVA, K. (2020). Covid-19 ile Ulus Devleti Yeniden Düşünmek. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Covid-19 Sosyal Bilimler Özel Sayısı. 19(37). Bahar (Özel Ek): 390-403.
- YILDIRIM, N. (2014). 14.Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar/Sağlık Tarihi Yazıları-1. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- YILMAZ, U. (2012) Sağlığa Ayrılan Paranın Azlığı En Önemli Sağlık Sorunu mudur?. Arslanoğlu, İ. (Ed.) Tıp Bu Değil içinde ss(254-260). İstanbul: İthaki.
- <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52473039>.

i Porter, Roy, *Kan Revan İçinde/Tıbbın Kısa Tarihi*, çev.Gürol Koca, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s.19. “Ormanların yok edilmesi bizi bugüne kadar varlığımızla hiç karşılaşmamış yaşam alanlarına yaklaştırıyor; sonu gelmeyen şehirleşme de aynı sonucu veriyor. Çeşitli hayvan türlerinin soylarının hızla tükenmeye başlaması bunların bağırsaklarında yaşayan birkaç bakterinin başka yerlere taşınmasına yol açmıştır. Yoğunlaştırılmış tarım çalışmaları neredeyse her şeyin üreyip çoğalabileceği kendi çabalarıyla oluşmamış bitki kültürleri açığa çıkarmıştır...Eğer benmerkezçiliğimizi bir kenara bırakmayı başarabilseydik bu mikropların bizim peşimize düşmediğini, tam tersine bizim hareketlerimizin onları gün yüzüne çıkardığını fark ederdik. Artan gıda ihtiyacı milyonlarca insanı normalde rahat bırakılması gereken hayvanları yemeye itiyor. Örneğin Batı Afrika ülkelerinde aralarında yarasaların da bulunduğu vahşi hayvan eti tüketiminde artış görülmüştür; bu bahtsız yarasalar bölgedeki Ebola hastalığı taşıyıcılarındırlar. Ebola virüsünü kolaylıkla insanlara da bulaştırabilecek gorillerle yarasalar arasındaki temas, ağaçlarda aşırı sayıda olgun meyve bırakılmasıyla daha olası bir hal almıştır, bunun nedeni sıra dışı yağmurların ve kurak mevsimlerin gittikçe artan şiddetlerle birbirini takip etmesindedir ki bunun nedeni de iklim değişikliğidir.” Giordano, Paolo, *Salgın Zamanlarında/Küresel Kriz Döneminde Toplum, Bilim ve Farkındalık*, çev.James Cem Yapıcıoğlu, Profil Kitap, İstanbul, 2020,ss.45,47.

ii Bugün günümüzde bazı bilim insanları doğanın denetlenebileceğini düşünüyor, bazıları ise buna inanmıyor. Bu konuda biyologların verdiği cevaplar için bkz. (ed.) Vefa Saygın Öğütte, Ebru Açık Turğuter vd., *Biyoloji Biliminden Toplumsal Dünyaya Bakmak/Bir Bilim Sosyolojisi Çalışması*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2019, ss.70-75.John Fowles'un doğa-tahakküm veya doğa-bilim-insan ilişkisi konusundaki şu ifadeleri de son derece düşündürücüdür: “...Victoryen bilimin doğaya karşı tavrımızda yarattığı en zararlı değişim, doğayla ilişkimizin amaçlı olması, daima daha çok bilgi peşinde koşması talebindedir. On dokuzuncu yüzyılda daha ziyade gençlere yönelik sayısız ucuz dergide sergilenen bu dehşetli ciddi ve püriten yaklaşım iki tane çok zararlı sonuç getirdi. Birincisi, çağdaş Batılı insanlığın çok büyük çoğunluğunu tamamen bir görev ya da bir okul dersi haline gelen bir şeyden uzaklaştırması; ikincisi on sekizinci yüzyılın, doğayı düşünürler için bir ayna, duygulanımlar uyandıran bir şey, bir zevk, bir şiir olarak gören daha akli başında yaklaşımının unutulması...

Doğayla ilişkiyi başarmak sadece salt bilginin ve salt duyguların ötesindedir ve hem bir bilim hem de bir sanattır; ve ben şimdi doğu mistisizminin, transandantalizmini, ‘meditasyon teknikleri’nin falan ötesinde düşünüyorum; yahut en azından, bizler Batıda bunları bana gittikçe narsistçe bir tarz gibi gelen, kendimize yarar bir şekle dönüştürdük, kendimizi daha pozitif, daha bir anlamlı, daha dinamik hissedelim diye. Ben doğanın bu şekilde, onu bir terapiye, kendi duyarlılığına hayran kişiler için bedava bir kliniğe dönüştürerek erişilebilir olduğuna da inanmıyorum. Doğadan yabancılaşmalarımızın en karmaşığı, kavranması en zor olanıysa, ondan bir şekilde yararlanma, kişisel bir yarar sağlama ihtiyacımızdır. Vahşi doğayı – ne kadar masum ve kullanılması zararsız olsa da – kullanılabilirlik kavramından ayırmadıkça, doğayı (ya da kendimizi) asla kesinlikle tam anlayamayacak ve kesinlikle hiçbir zaman saygı duyamayacağız. Çünkü doğaya karşı çok eskilerden kalan düşmanlığımızın ve kayıtsızlığımızın kökeninde, onun genel olarak büyük ölçüde yararsızlığı yatar.” Fowles, John, *Ağaçlar*, çev. Süha Sertabiboğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2020, s.33,38.

iii Ayrıca bütün hastalıklar (örneğin tüberküloz) antibiyotiklerin bulunmasıyla da ortadan kalkmamıştır veya kalkmaz.

iv Bu konularda ayrıca birincil başvuru kaynağı niteliğindeki eserler Michel Foucault’ya aittir. Ayrıca feminist sağlık sosyolojisi çalışmaları da tıbbın erkek merkezli uzmanlığına ve kadının bedeni üzerindeki denetimini kaybetmesine odaklanarak bir sağlık sistemi eleştirisi sunar.

v Mesleklerin, bilim dallarının; mesela tıbbın, hukukun, zanaatın, sosyolojinin, sanatın sınırlarını iktidar belirler. Bu sınırlar müzakereye/müzakerelere tabidir. Sosyoloji yapmak, neyin sosyoloji olduğuna, neyin sosyolojik olduğuna karar vermek müzakereye tabidir. Mesela sanatı düşünelim: Sanat yapmak sanatın ne olduğuna ve kimin sanat yaptığına dair müzakereleri içerir.

vi Örnekler (Laetrite ihtilafı ve Boyle-Hobbes ihtilafı) konusunda bakınız, Şenses, a.g.e, ss.92-114.

vii Bu konuda bakınız, Feyerabend, Paul, *Özgür Bir Toplumda Bilim*, çev. Ahmet Kardam, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999; Feyerabend, *Yönteme Karşı*, çev. Ertuğrul Başer, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1999.

viii Teknolojik olarak sadece hız veya ulaşım kolaylığı bile hastalığın çok daha fazla yayılmasına neden olmuştur.

ix “Modern insan, yağmur ormanlarını işgal ederek, dev şehirler kurarak, sürekli seyahat ederek ve iklim değişikliklerine yol açarak (kızılötesi ışığı bazı virüsleri harekete geçirebilir), virüs trafiğini öylesine hızlandırmıştır ki, AIDS’te olduğu gibi virüslerin birbiriyle çarpışması kaçınılmaz hale gelmiştir. Teknolojik ilerlemenin alamet-i farikası, belki de biyolojik istikrarsızlıktır.” Nikiforuk, A., *Mahşerin Dördüncü Atlısı/ Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.258.

x Ayrıca Covid-19’dan söz ederken kullanılan “şüpheli, vaka, izolasyon, kurban, hastalıklı” vb kelimeler de bireyler açısından negatif anlamlar taşımış ve damgalayıcı tavrı güçlendirmiştir. Kullanılan bu tür kelimeler hastalığa ilişkin korku ve dehşeti daha fazla tetikleme potansiyeline sahip olduğu için bunların yerine “Covid-19 olan insanlar”, “Covid-19 nedeniyle tedavi gören insanlar”, “Covid-19 bulaşması sonucu hayatını kaybeden insanlar” şeklindeki ifadelerin kullanılmasının insanlar ve toplum açısından daha doğru olacağı da savunulmuştur. Ertem, M., “Covid-19 Pandemisi ve Sosyal Damgalama”, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2020, 5(2),s. 136.

xi Ancak doğa/doğal kavramının kendisi bile tartışmalıdır. Çünkü kültürel olandan koparılamaz.

xii “Vebanın kaynağıyla ilgili bilhassa Avrupa’da acayip yaklaşımlar da sergilendi. Çarpıcı bir örnek olarak, Yahudilerin havayı kirletmesi ve su kuyularına zehir atması sebebiyle ölümler olduğu düşünülmekteydi. Bu yüzden ikinci pandeminin sürdüğü yıllarda Yahudiler için veba dışında Hristiyanlar da büyük bir tehlike teşkil etmekteydi. Sözü edilen şayialar neticesinde birçok şehirde bu insanlar yakılarak öldürüldü ve nihayetinde Polonya ve Rusya’ya kaçıp gidenlerden sonra Orta Çağ Avrupa’sında hemen hiç Yahudi kalmadı.” Ayar, M. ve Özçelik, T., “XIX. Asır Ortalarına Kadar-Osmanlı’da Veba Salgınlarının Tarihçesi”, Başağaoğlu, İ. Uçar, A. vd. (Ed.) *Osmanlı’da Salgın Hastalıklarla Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.54.

xiii “Çin’deki insanlar iğrenç hayvanlar yiyorlar. Üstelik bunları canlı yiyorlar.” gibi söylemlerden hareketle İtalya’da süpermarketlerde alışveriş yapan insanlar Çinlileri suçlamış ve ülkelerine geri dönmelerini söylemiştir. Giordano, P., *Salgın Zamanlarında/Küresel Kriz Döneminde Toplum, Bilim ve Farkındalık*, çev. James Cem Yapıcıoğlu, Profil Kitap, İstanbul, 2020, s.42-44.

xiv Salgınlar zenofobinin artmasında önemli bir rol oynamıştır. Mesela Avrupalılar veba ve kolerayı “Şark Belası” şeklinde adlandırmışlardır. Salgın hastalıklar nedeniyle kimi zaman İrlanda Katolikleri, kimi zaman Çinliler, Meksikalılar İtalyanlar veya göçmeler suçlanmıştır. İtilaf devletleri İspanyol gribine “Alman vebası” demeyi tercih etmişlerdir ve hatta bu salgın da biyolojik savaş olarak görülmüştür.

Artvinli, Fatih, “Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış”, (Ed.)Osman Şadi Yenen ve Selim Badur, *Pandemi ve Covid-19*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2020, ss.134-136.

xv <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52473039>

xvi Kolera da damgalamayı beraberinde getirmiştir. Bu hastalıktan da yoksullar ve göçmenler sorumlu tutulmuştur. Hastalık sürecinde korku ve dehşet yeni sağlık sitemlerinin kurulmasının yolunu açmış, hemşireliğin gelişmesini ve uluslararası sağlık kuruluşlarının gelişimini sağlamıştır. Sherman I.W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Mine Anğ Küçüker ve Emel Tümbay, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s.66.

xvii Batı’da ve Osmanlı’da kolera, koleraya ve karantinaya verilen tepkiler konusunda ayrıca bakınız, Yıldırım, Nuran, *14.Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar/Sağlık Tarihi Yazıları-1*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, 1, ss.70-146.

xviii Bilindiği üzere pandemiden önce öncelikle bazı Avrupa ülkelerinde dijital partiler kurulmuştur. Pandemi sonrasında bu partilerin sayısında artış olacağı ileri sürülebilir. Bu konuda bakınız, Gönül, Ayşe Füsün, “COVID-19 ve Siyasetin Dijital Dönüşümü”, *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*, 2020, Cilt:5, Sayı:3, ss.1-7.

xix Kuşkusuz Frankurt Okulu düşünürlerinin “kültür endüstrisi” teorisinden hareketle kültürün ve sanatın modern çağda veya günümüz toplumundaki sağaltıcı, kapsayıcı veya dönüştürücü fonksiyonu da ayrıca tartışılmak durumundadır.

xx Ayrıca bakınız;

[https://www.tepav.org.tr/upload/files/15917696388.COVID_19un_Tuketici_Harcamalarına_Etkisi_Bulteni_10.06.20. pdf](https://www.tepav.org.tr/upload/files/15917696388.COVID_19un_Tuketici_Harcamalarına_Etkisi_Bulteni_10.06.20.pdf); <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1264265>